

СТРІЙ

№2, ч. 2, 2020

до...ня з історії одягу

Стрій – науково-популярний журнал присвячений дослідженням з історії одягу. Журнал розміщує наукові та науково-популярні матеріали з історії одягу та уніформології, дослідження текстилю й аксесуарів цивільного та військового костюму, фалеристики та вексилології. Чільне місце у журналі посідають статті присвячені проблемам практичної реконструкції як окремих предметів та технологій, так і цілісних комплексів одягу та спорядження.

Журнал виходить один раз на рік та розповсюджується в електронному вигляді безкоштовно.

Історичний стрій

Наталья Скорнякова

Хлопковые ткани в раннемодерной Европе3

Сергій Шаменков

Одяг, військове спорядження та зовнішній вигляд козацької старшини середини – другої половини XVIIст.9

Уніформологія

Артем Папакін

«Жупан історичний... шаровари козацькі»: псевдокозацькі елементи військового одягу українських збройних формувань 1917–1921 рр.....43

Спорядження

Володимир Прокопенко

До питання еволюції східноєвропейських шабельних перехресть XV–XVII ст.....65

ISSN 2706-7203 (друкована версія), **ISSN 2706-7211** (електронна версія)

Редакційна колегія

Прокопенко В.М., к.х.н (Київ)
Адаменко Д.В. (Київ)
Папакін А.Г., к.і.н. (Київ)
Сичевський С.В. (Київ)
Тоїчкін, Д.В., к.і.н. (Київ)
Шаменков С.І. (Одеса)
Щибря В.В., к.і.н. (Київ)

Над випуском працювали

Головний редактор –
Прокопенко В.М.
Редактор – Папакін А.Г.
Технічний редактор та
дизайн – Безобчук О.В.
Перекладач –
Лісниченко О.І.

Зареєстровано Міністерством юстиції України

Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 23861-13701 Р від 19.04.2019

Адреса: Україна, 03058, а/с 9,
Прокопенко Володимир Михайлович
Сайт: <http://striy.org.ua/>
E-mail: email@striy.org.ua

Малюнок на обкладинці: отаман Ю. Божко, 1919 р.
Малюнок Артема Папакіна.

Журнал опубліковано за посиланням:
http://striy.org.ua/index.php/striy/issue/view/striy_2_2_2020

Striy. Historic Clothing Studies

Striy is a popular science journal on the research of the history of clothing. The journal publishes scientific and popular materials on the history of clothing and uniforms, studies on textiles and accessories for civil and military suits, phaleristics and vexillology. A major place in the journal will be allocated for articles on the issues of practical reconstruction of individual items and technologies, as well as comprehensive sets of clothing and equipment.

The journal is published once a year and distributed electronically free of charge.

Historical Clothing

Natalya Skornyakova

Cotton fabrics in Early Modern Europe 3

Serhii Shamenkov

Clothing, military equipment and appearance of cossack officers in the middle – second half of the 17th century 9

Uniformology

Artem Papakin

“Historical zhupan... cossack sharovary”: pseudo-cossack components of Ukrainian military dress in 1917–1921 43

Equipment

Volodymyr Prokopenko

On the study of the evolution of Eastern European saber crossguards of the 15th–17th Centuries 65

ISSN 2706-7203 (print version), **ISSN 2706-7211** (online version)

Editorial Board

Prokopenko V.M., PhD (Kyiv)
Adamenko D.V. (Kyiv)
Papakin A.H., PhD (Kyiv)
Sychevs'kyj S.V. (Kyiv)
Toichkin D.V., PhD (Kyiv)
Shamenkov S.I. (Odesa)
Shchybria V.V., PhD (Kyiv)

Editorial Board of the Volume

Chief Editor – Prokopenko V.M.
Editor – Papakin A.G.
Technical Editor and Design – Bezobchuk O.V.
Translator – Lisnychenko O.I.

Registered Ministry of Justice of Ukraine

Certificate of registration:
KB № 23861-13701 P from 19.04.2019

Address: Ukraine, 03058, PO Box 9

Prokopenko Volodymyr

Site: <http://striy.org.ua>

E-mail: email@striy.org.ua

Drawing on the cover: otaman Y. Bozhko, 1919.

Drawing by Artem Papakin.

The journal is published by the link:

http://striy.org.ua/index.php/striy/issue/view/striy_2_2_2020

Володимир Прокопенко

До питання еволюції східноєвропейських шабельних перехресть XV–XVII ст.

Ключові слова: *шабля, шабельне перехрестя, Східна Європа, XV–XVII ст.*

Конструкція шабельних перехресть є ваговою складовою у дослідженні історії шабель. Водночас уникання цього аспекту в наукових працях призводить до втрати цінного джерела інформації. В цій роботі представлені авторські думки та припущення щодо шляхів еволюції шабельних перехресть XV–XVII ст., що були поширені на території Східної Європи. Доступні для дослідження предмети були розділені на п'ять груп, що відрізняються між собою за технологію виготовлення. Для кожної з цих технологій описані характерні ознаки, які можна використати у подальших зброєзнавчих дослідженнях, а також запропоновані попередні хронологічні межі їх використання.

Volodymyr Prokopenko

On the study of the evolution of Eastern European saber crossguards of the 15th–17th Centuries

Keywords: *saber, saber crossguards, Eastern Europe, 15th–17th Centuries.*

The design of saber crossguards is an important component in the study of the saber history. At the same time, avoiding this aspect in scientific works leads to the loss of a valuable source of information. This study presents the author's thoughts and assumptions about the ways of evolution of saber crossguards of the 15th–17th Centuries, which were widespread in Eastern Europe. The items available for research were divided into five groups, which differ in the manufacturing technologies. For each of those technologies, the characteristic features have been described that can be used for further research of weapons. Also preliminary chronological periods of their use are suggested.

Прокопенко Володимир Михайлович

Кандидат хімічних наук, науковий співробітник Інституту біоорганічної хімії та нафтохімії ім. В.П. Кухаря НАН України, м. Київ, Україна.

Prokopenko Volodymyr

PhD, research fellow of the V.P. Kukhar Institute of Bioorganic Chemistry and Petrochemistry, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

e-mail: email@striy.org.ua

Історія написання цієї роботи почалася зі спроби зробити реконструкцію сталевого шабельного перехрестя XVII століття. Проведений літературний пошук показав відсутність інформації, необхідної для повноцінного відтворення таких гард. Сконцентрувавшись на особливостях форми та декору, дослідники випустили із поля зору дуже важливий аспект, а саме конструкцію перехресть. Таким чином, на початку цілком прикладне питання перетворилося на дослідження конструкції та еволюції шабельних перехресть. Але загалом ця робота не є повноцінно завершеною, оскільки замість впевнених стверджень наразі ми можемо оперувати лише сміливими припущеннями, які ще необхідно перевірити на масиві шабель XV–XVII ст., що дійшли до нашого часу. Тому ця праця спрямована, в першу чергу, на дослідників-зброєзнавців, які мають можливість перевірити висвітлені тут тези на доступному для них матеріалі.

Обмеження дослідження територією Східної Європи пов'язано з тим, що в основі статті лежить аналіз більш ніж 60 перехресть із приватних колекцій, знайдених на території України¹. Автору вдалося особисто ознайомитися з ними та виявити їхні конструктивні особливості. Але отримані результати, на нашу думку, цілком можна спроектувати за межі сучасної України, на широкий масив шабель, які застосовувались воїнами Східної Європи в XV–XVII ст. Треба відмітити, що дещо відособлено тут знаходиться Північний Кавказ із своїми давніми зброярськими традиціями. Вивчення еволюції шабельних перехресть в XIV–XV ст. в цьому регіоні потребує окремих досліджень, і ми сподіваємося, що ця стаття приверне увагу місцевих дослідників до обговорюваної проблеми.

Нижня хронологічна межа дослідження зумовлена появою та поширенням в останній чверті XIV ст.² принципово нової конструкції шабельних перехресть, яка кардинально відрізнялася від конструкції перехресть попередньої золотоординської епохи (Белорыбкин 69, Рис. 84; Белорыбкин и др. 26-31, 112-117, 138-154;

Гусьнин 40-53, 214-219, 244-260, Рис. 7-12, 37-53; Дружинина 195; Евглевский и Потемкина 129-131, Рис. 4; Кирпичников *Древнерусское оружие* 63, 68-72, Рис. 13). Основа останніх виготовлялася з двох пластин, які вигинали та сковували разом таким чином, щоб сформувати всередині овальний (або лінзоподібний) наскрізний отвір, в якому фіксувалася овальна платівка з плоским прорізом під хвостовик шаблі. Вертикальні відростки в центральній частині основи перехрестя були або відсутні, або мали невеликий розмір.

Поява нового типу перехресть була відмічена дослідниками, і у зброєзнавчих працях вони описані наступним чином. Так, пише про них А.М. Кіріпчніков: «*О саблях XIV–XV вв. можно судить также по однообразным, несколько расширяющимся к концам, стержневидным перекрестьям (обычной длиной 13 см), имеющим в средней части продолговатые симметричные отростки*» (Кирпичников *Военное дело* 26, 27, Рис. 5). А.Х. Ногоев: «*Сабли имеют прямой крестообразный эфес с отверстием в перекрестии, строго соответствующим по форме стержню. Средняя длина эфесов 10 см, диаметр их поперечного сечения 1,5 см. Перекрестие насаживалось на стержень, затем набивалась ручка так, что эфес оказывался туго зажатым между плечиками клинка и рукояти*» (Нагоев 52, 53). В.С. Курмановський: «*К типу 2 принадлежат прямые симметричные перекрестья (8 экз.). Все они имеют простые стержневидные образующие, как правило, слегка расширяющиеся к концам и завершённые прямым срезом, без выделенных завершений. Вертикальные отростки длиннее и уже, чем у перекрестий 1-го типа, и имеют вогнутые образующие. Отверстия в верхней части перекрестий существенно меньше нижних отверстий и имеют округлую, а не продолговатую форму, что говорит о том, что диаметр нижней части рукояти значительно меньше ширины устья ножен. Изучение образцов сабель XVI–XVII вв. в музейных собраниях показывает, что в этом случае основание рукояти, входившее в отверстие перекрестья, было отделено от ее*

¹ В статті наведені лише окремі характерні предмети, що репрезентують технологічні особливості кожного із типів перехресть, без публікації всього масиву досліджених зразків. Створення ж повноцінного каталогу має сенс лише при подальших дослідженнях окремих вузьких типів та форм шабельних перехресть із залученням музейних та археологічних колекцій. Єдине виключення - це перехрестя третього типу, опис яких зроблений за допомогою літературних джерел.

² Причина того, що у назві фігурує XV ст., полягає в тому, що саме у цьому столітті, на нашу думку, ці перехрестя стали масово використовуватися на території Східної Європи.

Рис. 1. Окремі приклади перехресть із двох половинок першого типу.

основной части упором. ... Внутри данного типа выделяются два варианта. К варианту 1 принадлежат более короткие и массивные, к варианту 2 — более длинные, тонкие и легкие перехрестья» (Курмановский 152, 153, 157, Рис. 2). І.А. Дружиніна: «Перекрестия с прямыми горизонтальными симметричными усами³ с небольшими расширениями на концах» (Дружинина 197, 198).

На жаль, в зазначених працях досить мало інформації як про конструкційні особливості

таких перехресть, так і про причини їх появи й поширення. Спробуємо ж звести разом доступну нам інформацію. Загалом цей тип перехресть, який ми у цій роботі будемо називати перший тип⁴, характеризується горизонтальною стрижнеподібною основою, що в багатьох випадках має невелике розширення на кінцях, а також довгими й тонкими вертикальними відростками, які надають перехрестю характерної хрестоподібної форми. На відміну

³ Різниця в описі орієнтації відростків виникає від того, як автори орієнтують перехрестя. В цій роботі ми приймемо, що шабля умовно розташована вертикально, клинком догори. Стрижнеподібна основа знаходиться в горизонтальній площині, а відростки, відповідно, у вертикальній. Таким чином поглиблення для піхов знаходиться згори, а отвір для фіксації руків'я – знизу.

⁴ Треба зауважити, що типологія, використана в цій статті, не може бути перенесена на інші регіони та хронологічні періоди. Великою мірою це лише частина від роботи, яку зброезнавці повинні ще зробити, звівши разом доступні матеріали щодо розвитку шабельних перехресть.

Рис. 2. Окремі приклади перехресть із двох половинок першого типу.

від перехресть попередньої епохи, поглиблення для піхов займає більшу частину внутрішнього об'єму центральної частини гарди, а проріз для хвостовика перетворився на округлий отвір на дні. Збиралися такі перехрестя із двох симетричних половинок, які зварювали між собою ковальським зварюванням. На це вказують шви, розташовані вздовж вертикальної площини симетрії перехрестя. Наявність таких швів є характерною ознакою цього типу перехресть.

Фіксували перехрестя на своєму місці за допомогою руків'я. Його верхню частину підрізали таки чином, щоб сформувати упор. Підрізана частина щільно входила у овальний отвір в нижній частині перехрестя і притискала його упором. Далі руків'я за допомогою заклепок фіксували на хвостовику штаби. Тут також варто відмітити і зміни, що відбулися в оформленні п'яти штаби. Штаби шабелі золотоординської епохи у переважній більшості мали біля п'яти фігурні

№2(ч.2) (2020)

обоймиці, функція яких полягала в покращенні монтажу перехрестя. Така обоймиця дозволяла вирівняти п'яту штаби, підкорегувати кут монтажу перехрестя (Голубев та Голубева 42-54) та збільшити площу контакту між п'ятою та овальною вставкою на перехресті. Шаблі з хрестоподібними перехрестями таких обоймиць на штабі вже не мали. Фіксація перехрестя, як було зазначено раніше, відбувалася за рахунок підрізаних частин руків'я, які заходили в округлий отвір перехрестя пообіч хвостовика штаби. Тому форма п'яти, враховуючи особливості виготовлення перехресть першого типу, могла бути досить далекою від рівної лінії. У якості гарного прикладу можна навести мамлюкську шаблю XV ст. із зібрання Національного музею історії України (НМІУ) (№ 3-1948) (Рис. 2, а).

Окремі приклади перехресть першого типу представлені на (Рис. 1, 2): перехрестя із приватного зібрання (Рис. 1, а), що було знайдено разом із двома «обоймицями із крильцями» на піхви поблизу смт. Лисянка Черкаської обл. (Прокопенко «Обоймы с крыльшками» 248, 249); перехрестя із приватного зібрання Євгена Гредунова (Рис. 1, б); перехрестя мамлюкської шаблі XV ст., знайденої біля сіл Кочеток та Тетлега Харківської обл. (Рис. 2, а) (зібрання НМІУ, № 3-1948) (Прокопенко «Мамлюкская сабля» 258-280); перехрестя меча кінця XIV ст. (?) із приватного зібрання Євгена Гредунова (Рис. 2, б) (Прокопенко «Мамлюкская сабля» 273); перехрестя із приватного зібрання, знайдене в Крижопільському районі Вінницької обл. (Рис. 2, в). Ці приклади, разом із матеріалами із літератури (Курмановский 157, Рис. 2), показують значну різноманітність у формах та розмірах як стрижнеподібної основи, так і поглиблення для піхов та отвору для фіксації руків'я. Зокрема, варто відзначити форму поглиблення для піхов, яке могло мати як овальну форму⁵ (Рис. 2, в), так і форму овалу із однією пласкою вершиною. Форма поглиблення залежала від форми перетину піхов, а поширення в XV ст. піхов із пласким верхом можна пов'язати із розповсюдженням специфічних обоймиць на піхви – «обоймиць із крильцями» (Прокопенко «Обоймы с крыльшками» 245-255). Отвір для фіксації руків'я

у переважній більшості має округлу форму, але в перехресті (Рис. 1, б) ми можемо бачити додатковий довгий проріз, більш характерний для пізніших типів перехресть. В даному випадку наявність цього прорізу зумовлена наявністю широкого хвостовика шаблі, попередньо датованої XVI ст. Цей зразок важливий для нас із точки зору пошуку верхньої межі використання цієї технології виготовлення шабельних перехресть.

Іншим важливим джерелом, що може допомогти зрозуміти час та місце походження хрестоподібних перехресть, є ілюстративні джерела. Саме вони дають нам змогу наочно побачити зміну конструкції перехресть в мініатюрах.

Одні із найбільш ранніх зображень шабель з хрестоподібним перехрестям можна знайти на мініатюрах «Шахнаме», що були створені в 1371 р. в Ширазі. Зокрема на «Рустам рятує Біжана з ями» (зібрання БПМТ, 1511, 105а) (Рис. 3, а) (Norah 40; «Rustam rescues Bizhan») та «Барбад грає для Хорсова» (зібрання БПМТ, 1511, 276r) (Рис. 3, б) («The musician Barbad»). Шаблю із хрестоподібним перехрестям можна побачити на мініатюрі із «Шахнаме» «Заххака приковують в жерлі вулкану Демавенд», написаній в Тебрізі або Багдаді в 1370–1375 роках (зібрання БПМТ, Н.2153, 82r) (Рис. 3, в) (O'Kane «The Great Jalayirid Shāhnāma» 476; O'Kane «Siyah qalam» 4). Цікаве зображення шаблі із хрестоподібним перехрестям міститься на малюнку останньої чверті XIV ст. перського художника, відомого під псевдонімом Мехмед Сіях Калам («Чорне перо») (зібрання БПМТ, Н. 2153, 8b) (Рис. 3, г) (O'Kane «Siyah qalam» 12; «Siyah Qalem - Nazine»). Ілюстрований рукопис «Хамсе» Ха-джа-ві-є Кермані, що був написаний в 1396 році в Багдаді (зібрання ББ, Add.18113), показує використання шабель вже виключно із хрестоподібним перехрестям. У якості прикладів можна навести мініатюри «Алі погрожує нападнику мечем» (f.64v) (Рис. 3, д) («1396, Poetical works of Khwaju of Karman (1)») та «Султан Санджар та стара жінка» (f.85r) (Рис. 3, е) («1396, Poetical works of Khwaju of Karman (2)»). Аналогічну ситуацію можна побачити в ілюстрованій колекції епічних поем, що було написана в 1397–1398 рр. в Ширазі (зібрання ББ, 2780). У якості прикладів

⁵ Гарним прикладом є перехрестя XIV ст. знайдене біля с. Балабани Республіки Молдова (Postică and Sava 69, 76, 77; Sava 191, 192, 199, 200).

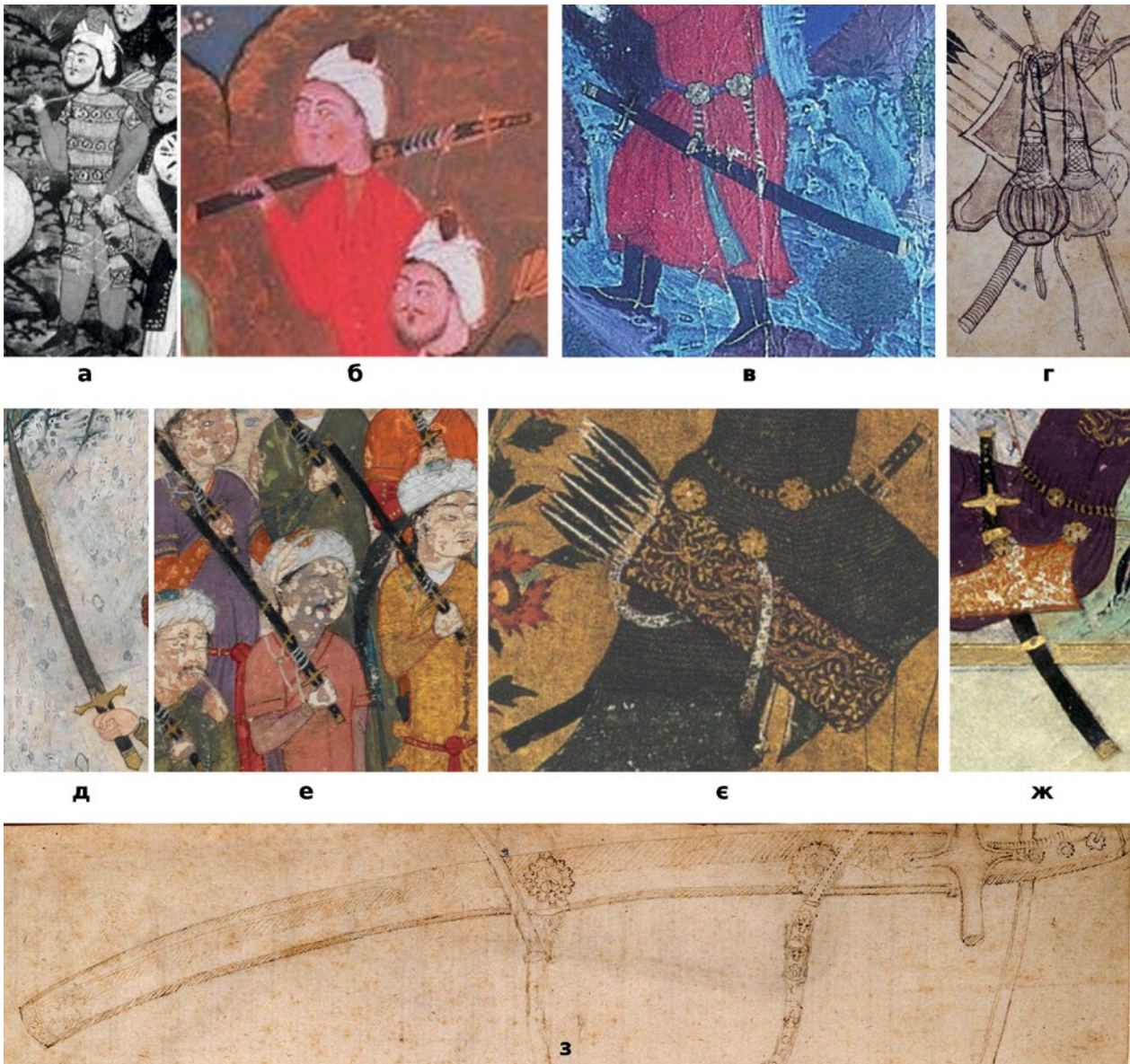

Рис. 3. Ілюстративні джерела кінця XIV – початку XV ст., що зображують перші хрестоподібні перехрестя створені за новою технологією.

можна навести мініатюри «Воїн на горі Демаванд» (f.213v) (Рис. 3, е) (“Timurid Warrior On Mount Damavand”) та «Чингісхан в бою» (f.49v) (Рис. 3, ж) (“Chingiz Khan in battle”). Тут також варто відзначити перший європейський малюнок, що зображує шабельне перехрестя такого типу. Він зроблений італійським художником Антоніо Пізанелло під час візиту візантійського імператора Іоанна VIII Палеолога у Флоренцію в 1437–1439 рр. (зібрання ЧХІ, № 1961.331R) (Рис. 3, з) (Alexander 136, 148, 149; “Sketches of the Emperor John VIII Palaeologus”).

Аналіз мініатюр XIV ст. показує появу хрестоподібних перехресть з довгими вертикальними відростками в останній чверті

століття. Їх зображали іранські художники, що працювали в Ширазі, Багдаді та Тебрізі. Дещо окремо тут стоять малюнки Мехмед Сіях Калам («Чорне перо»), які, можливо, були створені в Середній Азії. Можна припустити, що саме Іран і був місцем, де виникла нова конструкція шабельних перехресть, яка стала домінуючою в останній чверті XIV ст. А поява їх на території Східної Європи, вірогідно, пов’язана із періодом правління в Золотій Орді хана Тохтамиша (1380–1395 рр.). Активне переозброєння золотоординського війська сприяло проникненню нових військових технологій (Кулешов 232–235), а подальші руйнівні військові походи еміра Тамерлана призвели до знищення

Рис. 4. Приклади перехресть другого типу, що зовнішньо схожі на перехрестя першого типу.

золотоординських міст та занепаду виробничої бази, що підтримувала старі технології виготовлення зброї.

На жаль, окреслити хронологію та точну мапу поширення у Східній Європі як цієї нової технології, так і наступних етапів еволюції перехресть, наразі неможливо. А зараз, спираючись на розрізнений матеріал без чіткого датування, ми можемо лише висунути кілька сміливих здогадок щодо шляхів цієї еволюції. Отже, перехрестя першого типу, на нашу думку, вперше з'явилися на території Східної Європи наприкінці XIV ст. і стали одним з основних типів сталевих шабельних перехресть в XV ст. На жаль, віднайти верхню межу їх використання нам не вдалося.

І ми можемо лише припустити, що зменшення долі шабельних перехресть першого типу в XVI ст. відбувалося за рахунок литих перехресть із кольорового металу четвертого типу, а також за рахунок поширення перехресть другого типу, які стали домінуючими в XVII ст.

Перехрестя другого типу (Рис. 4, 5, 6) характеризуються більш складною конструкцією, яка безпосередньо впливає на їхній зовнішній вигляд. На відміну від першого типу, що складається з двох симетричних половинок, другий тип складається із чотирьох елементів: двох хрестоподібних елементів, що формують вертикальні відростки і бічну поверхню перехрестя, та двох сталевих вкладишів зі сходинкою, які формують

Рис. 5. Окремі приклади перехресть другого типу.

поглиблення для піхов та стрижнеподібну основу перехрестя. Вкладишами формується поглиблення для піхов та геометрія отвору для фіксації руків'я на дні перехрестя, які можуть мати значну різноманітність форм⁶. Форма вертикальних відростків та стрижнеподібної основи могла бути різною, і іноді ззовні перехрестя першого та другого типів маже не відрізнялися. І лише уважний огляд та пошук слідів зварних швів може показати, до якого типу належить перехрестя. Наприклад, на малюнку (Рис. 4) як

раз представлені окремі приклади перехресть, які зовнішньо нагадують перехрестя XV ст., але виготовлені за технологією другого типу. Це перехрестя із приватного зібрання Євгена Гредунова (Рис. 4, а) та перехрестя із приватного зібрання, знайдене в Полтавській обл. (Рис. 4, б).

Тут необхідно зауважити, що саме з цієї причини ми не можемо використовувати ілюстративні джерела XV–XVII ст. для аналізу змін у конструкції перехресть, оскільки вони не передають різницю між технологіями. А якщо зображення

⁶ Поглиблення для піхов може мати форму овалу, витягнутого шестикутника або овалу із зрізаним верхом.

Рис. 6. Окремі приклади перехресть другого типу із палюхом.

Рис. 7. Етапи реконструкції перехрестя другого типу у виконанні Андрія Зубрицького.

не розфарбоване, ми навіть не можемо зробити оцінку матеріалу перехрестя, а отже ми не можемо розрізнити коване перехрестя від суцільно литого або паяного. Тому застосування ілюстративних джерел XV–XVII ст. ефективно при дослідженні еволюцій та поширення окремих форм та вузьких типів перехресть і малоінформативне при дослідженні технологій їх виготовлення.

У якості ілюстрації, що допоможе читачеві краще зрозуміти логіку конструкції перехресть цього типу, варто навести його реконструкцію у виконанні Андрія Зубрицького (Рис. 7)⁷. На малюнку можна побачити як складові елементи, з яких складається перехрестя, перед ковальським зварюванням, так і результат зварювання та витягування стрижнеподібної основи із дужкою. А на готовому виробі можна чітко побачити специфіку розташування зварних швів, які тягнуться уздовж стрижнеподібної основи.

Наразі точно встановити місце та час походження цієї нової технології створення

перехресть поки що неможливо, це потребує кропітких подальших досліджень. Але, на нашу думку, вона може бути пов'язана із розвитком в Угорщині у другій половині XVI ст. самобутньої ковальської традиції виготовлення шабель (Kovács “Török hatás” 216, 217; Kovács *Huszárfegyverek* 87-90). Саме там виник і в подальшому поширився на значні території Східної Європи новий тип перехресть у вигляді хреста з дуже довгими та тонкими відростками та основою, які, як нам відомо, виготовлялися саме за технологією другого (Рис. 5, б, в) та четвертого типу. Тому попередньо, із вище зазначеними застереженнями, ми розглядаємо саме Угорщину середини XVI ст. як місце та час виникнення перехресть другого типу. А вже в XVII ст. цей тип разом із литими перехрестями четвертого типу повністю витіснили перший тип. Окремі приклади перехресть цього типу також представлені на малюнках (Рис. 5, 6). Це перехрестя із приватного зібрання, знайдені у Вінницькій обл. (Рис. 5, а; Рис. 6, в) і

⁷ Користуючись можливістю, хочу висловити подяку Андрію Зубрицькому за дозвіл використати фотографії робочого процесу виготовлення перехрестя.

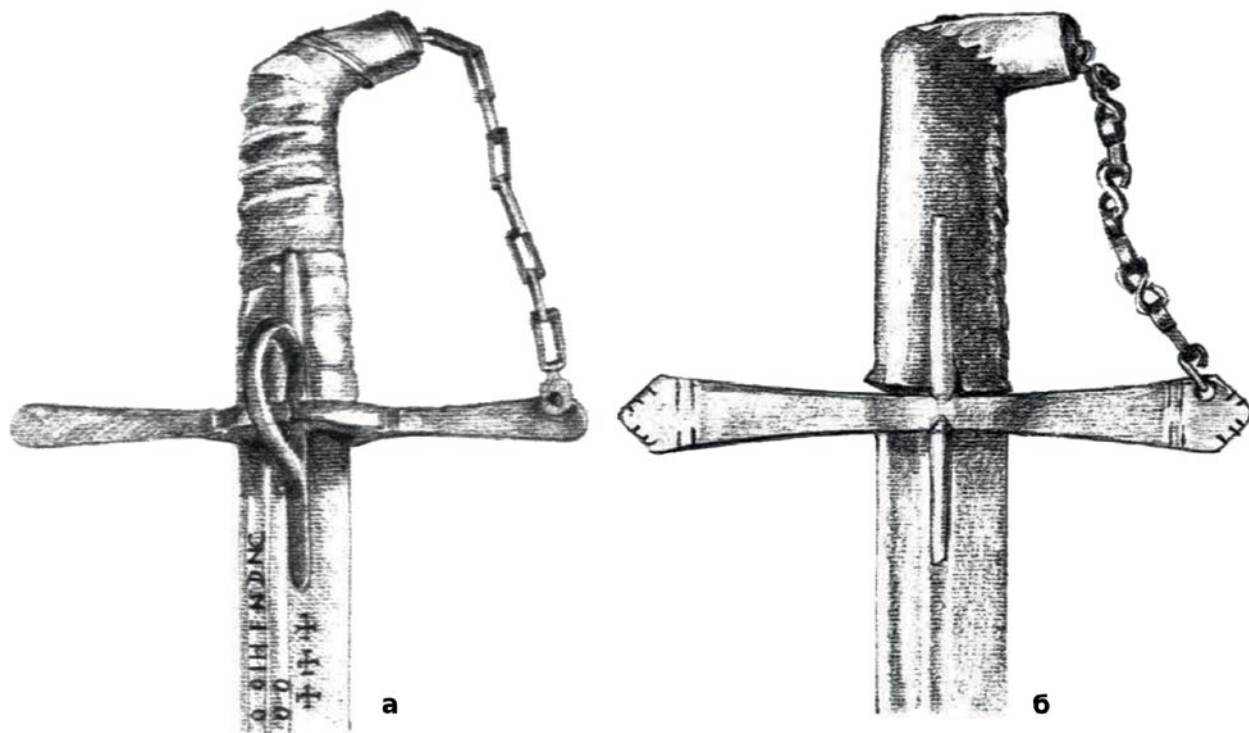

Рис. 8. Приклади шабель із перехрестям третього типу (за В. Заблоцьким).

перехрестя з приватного зібрання Євгена Гредунова (Рис. 5, б, в; Рис. 6, а, б). Уважно розглядаючи перехрестя з палюхом (Рис. 6, б, в), можна помітити застосування пайки кольоровим металом. Але нам поки невідомо, чи було це безпосередньо частиною технологічного ланцюжка, чи результатом подальшого ремонту⁸.

Третій тип шабельних перехресть, на нашу думку, є результатом різкого спрощення технології виготовлення сталевих кованих перехресть. Це призвело до появи конструкції, що складається із суцільної основи з пласким прорізом для хвостовика шаблі та двох тонких вертикальних стрижнів, що кріпляться на стрижнеподібній основі і формують вертикальні відростки перехрестя⁹. Поглиблення для піхов тут відсутнє, що, разом із вертикальними відростками як окремими елементами конструкції, є характерною ознакою цього типу перехресть.

На жаль, нам не вдалося знайти та особисто оглянути перехрестя, що відносяться до

цього типу, а тому ми використали вже введені в науковий обіг шаблі. Зокрема, у праці В. Заблоцького «*Сієція prawdziwą szablą*» вони відносяться до типу IIIb (Zablocki 86-88) і датовані другою половиною XVII ст. Це, наприклад, наступні шаблі із його каталогу: №65 (зібрання МВП №1413) (Рис. 8, а) (Zablocki 244, 245), №66 (зібрання НМК №V.89A) (Рис. 8, б) (Zablocki 246, 247) та ймовірно №94 (зібрання НМК №Y-90A) (Zablocki 302, 303). С. Ковач у своїй праці, присвяченій озброєнню угорських гусарів «*Huszárfegyverek a 15–17. században*», також наводить кілька шабель другої половини XVII ст. із перехрестям без поглиблення (зібрання НМУ №53.606) (зібрання НМУ №53.1168) (Kovács *Huszárfegyverek* 95, 97, 104, 107).

Ймовірно, причиною відмови від усталених конструктивних рішень (зникнення поглиблення для піхов) став перехід до масового централізованого виробництва шабель. Це потребувало спрощення окремих технологій виготовлення,

⁸ Огляд перехрестя (Рис. 6, в) показує, що стрижнеподібна основа була виконана із застосуванням ковальського зварювання, але при подальшому ремонті або монтуванні палюха кольоровий метал потрапив до відкритих швів на основі.

⁹ Технологія фіксації вертикальних стрижнів у основі могла бути різною, зокрема часто в основі робився вузький виріз-паз, в який вставляли вертикальний стрижень та фіксували його краями пазу.

Рис. 9. *Окремі приклади литих перехресть четвертого типу.*

зокрема і відмови від процесу сковування перехрестя із широким застосуванням ковальського зварювання. На жаль, нам невідомо, наскільки широко перехрестя цього типу були поширені в Східній та Центральній Європі XVII ст. і як відбувався в цей час процес «конкуренції» між другим, третім, четвертим та п'ятим типами перехресть. Але, враховуючи поширеність шабел із перехрестями третього типу в музейних колекціях Угорщини та Польщі, можна припустити, що саме в цих регіонах в другій половині XVII ст.

активно використовувалися такі шаблі.

Четвертий тип шабельних перехресть – це суцільнолиті перехрестя із кольорового (із бронзи або латуні) або дорогоцінного металу (зі срібла). Перехрестя цього типу відливалися та монтувалися на шаблі протягом усіх трьох століть, збільшуючи свій відсоток з кожним століттям. Вочевидь, в XV–XVI ст. вони копіювали форму та особливості геометрії першого та другого типів перехресть, але в подальшому, завдяки значно більшим можливостям при

Рис. 10. Окремі приклади перехресть п'ятого типу.

створенні воскових моделей для відливання, їхня зовнішня форма стала більш різноманітною та більш відмінною від сталевих прототипів. Окремі приклади перехресть цього типу наведені на малюнку (Рис. 9). Це перехрестя із приватного зібрання, знайдені у Львівській обл. (Рис. 9, а) та Криму (Рис. 9, б, в).

Цікавою тенденцією таких перехресть стало зменшення їхнього розміру, що призвело до виникнення характерних перехресть «шабель-чечуг» (Рис. 9, б, в). Ці невеликі хрестоподібні перехрестя стали одним із яскравих маркерів шабель цього типу. На жаль, питання часу та передумов їх виникнення не є вивченим та ще потребує подальших кропітких досліджень.

П'ятий тип шабельних перехресть є безпосередніми похідними суцільнолитих перехресть четвертого типу. Так само як і попередні, вони відливалися із кольорового або дорогоцінного металу, але їх відмінність полягала у тому, що вони склалися із двох симетричних половинок, з'єднаних між собою пайкою, іноді у поєднанні із заклепками (Рис. 10, б). Тому характерною ознакою перехресть цього типу є наявність швів, які розташовані вздовж вертикальної площини симетрії перехрестя.

Наразі досить важко оцінити причини, які призвели до поширення такого методу виготовлення перехресть. Можливо, в технологічному сенсі виготовлення симетричних половинок було практичнішим та простішим завданням, ніж відливання суцільного перехрестя. Саме такою є половинка перехрестя (Рис. 10, в) із шипами на внутрішньому боці, що допомагали

чітко з'єднати половинки разом. Можливо, поява такої технології пов'язана із пошуком шляхів економії срібла при виготовленні шабельної оправы. Вона дозволяла виготовляти порожнисті перехрестя, які при однаковій витраті матеріалу можна зробити значно більшого розміру, ніж суцільнолиті. Нівелювання ж значення перехрестя як важливого елементу захисту кисті лише стимулювало поширення легкої та зовнішньо привабливої оправы. Час їх виникнення наразі не зрозумілий і потребує детального аналізу музейних взірців, але попередньо нижню межу виникнення цієї технології можна обмежити XVII ст.

Окремі приклади перехресть цього типу наведені на малюнку (Рис. 10). Це перехрестя із приватного зібрання Євгена Гредунова (Рис. 10, а), перехрестя із приватного зібрання, знайдені поблизу м. Чуднів Житомирської обл. (Рис. 10, б) та поблизу м. Очаків Миколаївської обл. (Рис. 10, в).

Конструкція шабельних перехресть, а також історія їх еволюції є важливою складовою зрозуміти еволюції шабель, а уникання в наукових працях цього аспекту призводить до втрати цінного джерела інформації. Представлена стаття наразі не може відповісти на всі підняті у ній питання, затвердити типологію чи чіткі хронологічні межі; її основна мета – це постановка питання та знайомство дослідників зброї із авторськими думками та припущеннями щодо етапів еволюції шабельних перехресть XV–XVII ст. поширених на території Східної Європи.

Скорочення

ББ — Британська бібліотека, м. Лондон, Велика Британія.

БПМТ — Бібліотека палацу-музею Топкапи, м. Стамбул, Туреччина.

МВП — Музей Війська Польського, м. Варшава, Польща.

НМІУ — Національний музей історії України, м. Київ, Україна.

НМК — Національний музей у Кракові, м. Краків, Польща.

НМУ — Національний музей Угорщини, м. Будапешт, Угорщина.

ЧХІ — Чиказький художній інститут, м. Чикаго, США.

Бібліографія

- "1396, Poetical works of Khwaju of Karman (1)." *The British Library*, www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_18113_f064v. Accessed 12 July 2020.
- "1396, Poetical works of Khwaju of Karman (2)." *The British Library*, www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_18113_f085r. Accessed 12 July 2020.
- Alexander, D. "Pisanello's hat. The costume and weapons depicted in Pisanello's medal for John VIII Palaeologus. A discussion of the saber and related weapons." *Gladius*, vol. XXIV, 2004, p. 135-186, doi: 10.3989/gladius.2004.40.
- "Chingiz Khan in battle - Collection of epic poems (1397-1398), f.49v - BL Or. 2780." *Wikimedia Commons*, 5 March 2014, [commons.wikimedia.org/wiki/File:Chingiz_Khan_in_battle_-_Collection_of_epic_poems_\(1397-1398\),_f.49v_-_BL_Or._2780.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Chingiz_Khan_in_battle_-_Collection_of_epic_poems_(1397-1398),_f.49v_-_BL_Or._2780.jpg). Accessed 12 July 2020.
- Kovács, S. *Huszárfejeverek a 15–17. században*. Budapest: Martin Optiz Kiadó, 2010.
- Kovács, S. "Török hatás a magyar fejevereken a 15–17. században." *Folia Archaeologica*, vol. 44, 1995, p. 213-240.
- O'Kane, B. "Siyah qalam: The jalayirid connections." *Oriental Art*, vol. 49, no. 2, 2003, p. 2-18.
- O'Kane, B. "The Great Jalayirid Shāhnāma." In *The Diez albums: contexts and contents*. Leiden, Boston: Brill, 2017, p. 469-484.
- Postică, G. and E. Sava. "Complexe funerare ale nomazilor medievale de lângă satul Balabani, raionul Taraclia, Republica Moldova." *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, vol. 47, no. 1, 1996, p. 63-89.
- "Rustam rescues Bizhan from the pit, 1371." *Illustrations of Costume & Soldiers & Sites of Interest*, warfare.ga/Persia/Timurid/Rustam_rescues_Bizhan_from_the_pit-1371-Shahnama.htm. Accessed 12 July 2020.
- Sava, E. "Necropola tumulară Bălăbani – II." *Arheologia Moldovei*, vol. XIX, 1996, p. 191-220.
- "Siyah Qalem - Hazine 2153, s.8b." *Wikimedia Commons*, 9 April 2017, commons.wikimedia.org/wiki/File:Siyah_Qalem_-_Hazine_2153,_s.8b.jpg. Accessed 12 July 2020.
- "Sketches of the Emperor John VIII Palaeologus, a Monk, and a Scabbard." *Art Institute of Chicago*, www.artic.edu/aic/collections/artwork/113568. Accessed 12 July 2020.
- "The musician Barbad plays for Khusrau Parviz, 1371." *Illustrations of Costume & Soldiers & Sites of Interest*, warfare.ga/Persia/Timurid/Barbad_plays_for_Khusrau_Parviz-1371-Shahnama.htm. Accessed 12 July 2020.
- "Timurid Warrior On Mount Damavand." *Illustrations of Costume & Soldiers & Sites of Interest*, warfare.ga/Persia/Timurid/Warrior_On_Mount_Damavand.htm. Accessed 12 July 2020.
- Titley, Norah M. *Persian Miniature Painting and Its Influence on the Art of Turkey and India*. Univ. of Texas PR, 1984.
- Zablocki, W. *Cięcia prawdziwą szablą*. Warszawa: Sport i Turystyka, 1989.
- Белорыбкин, Г.Н. *Золотаревское поселение*. Санкт-Петербург–Пенза: Изд-во ПГПИУ, 2001.
- Белорыбкин, Г.Н., В.А. Гусынин и И.Л. Измайлов. *Археология Евразийских степей*. № 1, 2020. *Вооружение населения юго-западной Булгарии (X - середина XIII века)*. Казань, 2020.
- Голубев, А.М. та І.В. Голубева. "Однолезова зброя з довгим клинком кочовиків VII—VIII ст." *Археологія*, т. 4, 2012, с. 42-54.
- Гусынин, В.А. *Военное дело Волжской Булгарии (по материалам памятников Верхнего Посурья и Примокшанья)*. Дис. канд. ист. наук, 2012, Пенза: Пензенский государственный педагогический университет имени В. Г. Белинского.
- Дружинина, И.А. *Погребальные памятники Северо-Восточного Причерноморья и Северного Кавказа XIII - XVIII вв. как источник по истории адыгских народов*. Дис. канд. ист. наук, 2019, Москва: Институт археологии РАН.
- Евглевский, А.В. и Т.М. Потемкина. "Восточноевропейские позднекочевнические сабли." *Степи Европы в эпоху средневековья*, т. 1, 2000, с. 117-179.

- Кирпичников, А.Н. *Древнерусское оружие. Выпуск 1. Мечи и сабли IX-XIII вв.* Москва-Ленинград: Наука, 1966.
- Кирпичников, А.Н. *Военное дело на Руси в XIII—XV вв.* Ленинград: Наука, 1976.
- Курмановский, В.С. “Сабли из позднесредневековых погребений Кубанской области в собрании отдела археологии ГИМ.” В *Воинские традиции в археологическом контексте: от позднего латена до позднего средневековья*, Тула: Куликово поле, 2014, с. 150-162.
- Кулешов, Ю.А. “Оборот оружия в Золотой Орде.” *Золотоордынская цивилизация*, т. 7, 2014, с. 199-251.
- Нагоев, А.Х. *Средневековая Кабарда*. Нальчик: Эль-Фа, 2000.
- Прокопенко, В.М. “«Обоймы с крылышками» — один из типов обойм сабельных ножен XV—XVIII вв.” В *Історія давньої зброї. Дослідження 2016: зб. наук. пр.*, Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2017, с. 243-283.
- Прокопенко, В.М. “Мамлюкская сабля XV в. из собрания Национального музея истории Украины.” В *Военная археология. Сборник материалов научного семинара. Выпуск 5*, Москва: ИА РАН, 2019, с. 258-280.